

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО; ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

УДК 347.9(477)(045)

DOI: 10.36550/2522-9230-2025-19-170-178

Грубінко Андрій Васильович,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму
Західноукраїнського національного Університету
a.hrubinko@wunu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-4856-5831

ПРИНЦИПИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ТА НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ СУДДІВ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

У статті представлено результати дослідження теоретико-правових та міжнародно-правових аспектів проблеми трактування та застосування принципів незалежності та неупередженості суддів. Ці принципи розглядаються як основа правосуддя в демократичній правовій державі, де панує верховенство права. Судді мають виняткову компетенцію вирішувати справи та не підлягають неправомірному втручанню чи скасуванню їх рішень. Це включає захист від тиску, неможливість їхнього неправомірного звільнення, забезпечення матеріального та соціального забезпечення, що дозволяє їм приймати рішення без страху. Розглянуто приклади з відповідності національного законодавства окремих країн світу практиці трактування та гарантування принципів незалежності та неупередженості суддів міжнародним нормам світового та регіонального значення як основи морально-етичних, правових та професійних параметрів діяльності суддів.

У результаті дослідження зазначено, що вимоги щодо незалежності, неупередженості та створення суду відповідно до закону, передбачені, зокрема, статтею 6 ЄКПЛ, є невід'ємною частиною дотримання основоположного принципу верховенства права та підтримання довіри громадськості до судів. Щодо права людини на справедливий суд, ці два принципи, як заявив Комітет ООН з прав людини, утворюють «абсолютне право, яке не може зазнавати жодних винятків». Важливо, щоб право на розгляд справи неупередженим судом було захищено засобом правового захисту для оскарження кваліфікації окремих членів судової колегії. На противагу цьому, принцип незалежності у його вузькому сенсі стосується структурних гарантій проти втручання несудових державних органів або приватних осіб у судові функції. Тому зазвичай визначається низка критеріїв, застосування яких може забезпечити незалежність судової влади в рамках національної правової системи. Важливо дотримуватися правових гарантій захисту суддів від тиску з боку інших органів державної влади.

Ключові слова: принципи судочинства, верховенство права, суд, судова влада, незалежність, неупередженість, права людини, міжнародне право.

Hrubinko A. PRINCIPLES OF INDEPENDENCE AND IMPARTIALITY OF JUDGES: INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS

This article presents the results of a study of the theoretical, legal, and international legal aspects of the interpretation and application of the principles of independence and impartiality of judges. These principles are considered to be the foundation of justice in a democratic state governed by the rule of law. Judges have exclusive competence to decide cases and are not subject to unlawful interference or reversal of their decisions. This includes protection from pressure, the impossibility of their unlawful dismissal, and the provision of material and social security, which allows them to make decisions without fear. Examples are considered of the compliance of the national legislation of individual countries with the practice of interpreting and guaranteeing the principles of independence and impartiality of judges with international norms of global and regional significance as the basis for the moral, ethical, legal, and professional parameters of judges' activities.

The study concludes that the requirements for independence, impartiality, and the establishment of courts in accordance with the law, as provided for in Article 6 of the ECHR, are an integral part of compliance with the fundamental principle of the rule of law and maintaining public confidence in the courts.

With regard to the human right to a fair trial, these two principles, as stated by the UN Human Rights Committee, constitute «an absolute right that cannot be subject to any exceptions». It is important that the right to be tried by an impartial court be protected by a legal remedy for challenging the qualification of individual members of the judicial panel. In contrast, the principle of independence in its narrow sense refers to structural safeguards against interference by non-judicial state bodies or private individuals in judicial functions. Therefore, a number of criteria are usually identified, the application of which can ensure the independence of the judiciary within the national legal system. It is important to adhere to legal safeguards protecting judges from pressure from other state authorities.

Keywords: principles of justice, rule of law, court, judiciary, independence, impartiality, human rights, international law.

Постановка проблеми. Принципи незалежності та неупередженості судової влади є фундаментом правосуддя. Їх дотримання гарантує безсторонність суддів, які підкоряються лише закону, без втручання з

боку інших гілок влади чи будь-яких зовнішніх впливів, забезпечуючи справедливий розгляд справ на основі фактів та законних процедур, що є ключовим для захисту прав людини та верховенства права. Судді мають виняткову компетенцію вирішувати справи та не підлягають неправомірному втручання чи скасуванню їх рішень. Це включає захист від тиску, неможливість їхнього неправомірного звільнення, забезпечення матеріального та соціального забезпечення, що дозволяє їм приймати рішення без страху. Незалежність та неупередженість гарантують, що судова влада є справжнім захисником прав громадян, а не інструментом політичного впливу, що є основою демократії та правової держави.

Хоча в принципі існує загальна згода щодо того, що судді повинні бути незалежними та безсторонніми, схоже, що консенсусу щодо того, що означають принципи незалежності та безсторонності на практиці мало. Це підтверджується судовими процесами згідно з національним законодавством, судовою практикою органів регіональних документів з прав людини. Однак можна задатися питанням, чи не було це пов'язано з тим, що незалежність та безсторонність є настільки широкими поняттями, що вони легко охоплюють різні погляди на їхні практичні наслідки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження вказаної проблематики отримало певне відображення в українській правовій думці. Дотичні до її розробки дослідники М. Гудима, Ю. Козаченко, О. Косілова, В. Кравчук, М. Кухта, О. Кучинська, В. Сердинський та ін. Однак еволюція підходів до трактування та застосування на практиці окремих аспектів дотримання принципів незалежності та неупередженості судової влади на міжнародно-правовому рівні зумовлюють проведення подальших комплексних досліджень.

Мета статті – дослідити особливості трактування та застосування принципів незалежності та неупередженості судової влади в міжнародно-правовій практиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Принципи незалежності та неупередженості судової влади відзначаються універсальним характером. Пакт про громадянські та політичні права (ст. 14(1)) та регіональні міжнародні документи з прав людини визнають гарантію незалежного та неупередженого суду як право людини на справедливий суд [1]. На цій підставі, у 1995 році Спеціальний доповідач Комісії з прав людини вважав, що незалежність та неупередженість судової влади є частиною «загальних принципів права, визнаних цивілізованими країнами» у значенні статті 38 Статуту МС ООН [2].

Право на доступ до суду відповідно до статті 6 ЄКПЛ розглядається ЄСПЛ як фундаментальний концептуальний елемент поняття верховенства права та як наріжний камінь функціонування демократії в європейських суспільствах. Відповідно до загальних принципів практики ЄСПЛ, для того, щоб встановити, чи може суд вважатися «незалежним», відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції, необхідно звернути увагу, серед іншого, на спосіб призначення його членів і строк їхніх повноважень, існування гарантій проти тиску ззовні і дати відповідь на питання, чи створює орган видимість незалежного [3].

Забезпечення незалежності та неупередженості судової влади є невід'ємним аспектом дотримання верховенства права. Існування незалежної та неупередженої судової системи є необхідною умовою для притягнення державних органів до відповідальності у випадках, коли їхні дії загрожують принципам верховенства права або суперечать їм. За висновком Великої палати Страсбурзького суду, «поняття поділу влади між виконавчою та судовою гілками набуло все більшого значення в його судовій практиці». Те саме стосується «важливості забезпечення незалежності судової влади» [4].

Існує багато причин для забезпечення незалежності судової влади. У теорії справедливості, що ґрунтується на чеснотах, незалежність судової влади має цінність сама по собі. З огляду на важливість незалежності судової влади, конституційне та міжнародне право мають довгу історію законодавчого регулювання для її забезпечення. Багато міжнародних документів, що містять рекомендації щодо незалежності судової влади, функціонують як перелік питань, які можуть впливати на незалежність судді. В основних принципах Організації Об'єднаних Націй, а також у рекомендаціях Ради Європи ці принципи включають загальну вимогу щодо захисту від необґрунтованого втручання несудових органів, вимогу щодо забезпечення підготовки та заробітної плати судді, належних ресурсів та адміністративної підтримки.

Забезпечення поваги до суддівської посади є ще одним елементом цих рекомендацій, причому необмежений термін повноважень і повноваження, що не підлягають поновленню, є бажаними, але не обов'язковими з огляду на різні конституційні традиції. Хоча існує багато різних конституційних традицій щодо забезпечення незалежності судової влади, мета є спільною і має потужну глобальну підтримку.

Незалежність та безсторонність часто згадуються в одному сенсі. Однак, у правильному тлумаченні вони не утворюють подвійного принципу. Міжамериканський суд з прав людини та Європейська комісія з прав людини вважали незалежність судової влади передумовою безсторонності. Однак концепцію незалежності неможливо було б правильно сприйняти, якби її розглядали просто як підкатегорію принципу безсторонності. Вона радше передбачає окрему та додаткову процесуальну гарантію. У цьому контексті варто зазначити, що в Африканській хартії прав людини та народів право на справедливий суд обмежується судочинством, що здійснюється «неупередженим судом або трибуналом», тоді як гарантія незалежності судової влади сформульована лише як державне зобов'язання [5, р. 90].

Поняття незалежності та неупередженості, як правило, мають різні значення в різних контекстах. Загалом кажучи, як неупередженість, так і незалежність розуміються як засоби захисту об'єктивності та справедливості судового розгляду. Щодо неупередженості, Комітет ООН з прав людини заявив, що вона

«означає, що судді не повинні мати жодних упереджень щодо справи, яка розглядається, і що вони не повинні діяти таким чином, щоб це сприяло інтересам однієї зі сторін» [6]. На противагу цьому, судова незалежність захищає судову владу від будь-якого втручання державних органів або приватних осіб у виконання судових обов'язків. Отже, хоча неупередженість відображає характеристику суддів, незалежність описує функціональні і структурні гарантії від стороннього втручання у здійснення правосуддя.

Окрім неупередженості та незалежності у їх вузькому сенсі, важливо, щоб судова влада вселяла довіру у громадськості до того, що судові процеси фактично здійснюються відповідно до цих принципів. Європейський суд з прав людини часто наголошував на англійській максимі, що «правосуддя має не тільки здійснюватися, воно також має бути сприйняте як таке» [7]. Неупередженість та незалежність розширюються як захист від ситуацій, коли існують законні сумніви в тому, що суд діє незалежно та безсторонньо [8].

В англійському праві та праві багатьох країн Співдружності правило проти упередженості вважається принципом «природної справедливості» [9, р. 19]. У контексті кримінального провадження правило проти упередженості застосовується до кожного члена судової колегії (професійних та народних суддів), а також до кожного члена присяжних.

Звичайно, судді вважаються упередженими, якщо вони займають неприхильну або ворожу позицію до однієї сторони або надають перевагу одній над іншою. Для оцінки упередженості суддів важлива точка зору обвинуваченого, але його точка зору не є вирішальною, і зрештою побоювання обвинуваченого потребуватимуть об'єктивного обґрунтування. Більше того, саме сторони мають оскаржувати неупередженість суддів через особливу поведінку або особисте ставлення членів судової колегії та присяжних [10]. Необхідність оскаржувати суб'єктивні недоліки суддів або присяжних була наголошена Комітетом ООН з прав людини. Крім того, Європейський суд з прав людини у своїй давно усталеній практиці вважає, що особиста неупередженість кожного члена судової колегії вважається презумпцією, доки не буде доведено протилежне. Ці труднощі, очевидно, пояснюють, що існує лише дуже мало випадків, коли неупередженість суддів ставиться під сумнів на підставі їх особливого ставлення до будь-якої зі сторін [5, р. 43].

Однак, окрім суб'єктивного розуміння неупередженості, цей принцип поширюється також на об'єктивне розуміння, коли обставини справи викликають об'єктивні сумніви щодо здатності суддів діяти неупереджено [11]. Переважно з цієї об'єктивної точки зору судді можуть бути позбавлені своєї неупередженості через свій статус або через поточні чи попередні несудові функції. Національне законодавство багатьох держав спрямоване на охоплення таких обставин, коли судді, як правило (незалежно від справи) вважаються упередженими [12].

Загалом кримінально-процесуальні кодекси виключають участь членів суду, які мають родинні стосунки з обвинуваченим або потерпілим, а також тих, які вже брали участь у досудовому провадженні як державний обвинувач або як свідок. Оскільки підстави для дискваліфікації застосовуються незалежно від особистого досвіду суддів або присяжних у конкретній справі, цю практику слід розглядати як застосування згаданої раніше максими про те, що «правосуддя має не лише здійснюватися, воно також має бути видимим» [5, р. 58]. Звичайно, легко можуть виникнути суперечливі думки щодо того, чи викликає певна попередня функція члена суду об'єктивні сумніви щодо його чи її неупередженості. У рамках міжнародних стандартів справедливого судочинства держави повинні самостійно визначати, що вони вважають порушенням об'єктивної неупередженості. Однак міжнародні органи з прав людини усі мають підстави вважати ці держави зв'язаними своїм власним національним законодавством.

Однак об'єктивна неупередженість жодним чином не може бути включена до законодавчого переліку. Тому неупередженість має бути забезпечена на процесуальній основі шляхом засобу відводу суддів та присяжних. Фактично, національні доповіді демонструють значну підтримку цього механізму [12].

За відсутності детальної практики з цього питання з боку Комітету з прав людини або органів інших регіональних документів з прав людини, видається доцільним коротко звернутися до прецедентного права Європейського суду з прав людини. Як правило, Європейський суд постановляє, що судді не повинні мати (і не повинні виглядати такими, що мають) «упередженого погляду на суть справи» [13]. У цьому сенсі Суд постановив, що суддя буде вважатися упередженим не лише якщо він раніше виконував обов'язки державного обвинувача в тій самій справі, але й якщо він мав можливість контролювати діяльність державного обвинувача, який веде справу. В принципі, ті ж міркування справедливі й для досудового розслідування. Європейський суд заперечив проти судді, який у провадженні щодо досудового утримання під вартою був переконаний, що існує «особливо підтверджена підозра» у вині обвинуваченого, тоді як Європейський суд визнав, що суддя вніс постанову про досудове утримання під вартою на підставі «prima facie доказів» [14]. Очевидно, що це нечітке розмежування навряд чи може бути орієнтиром для оцінки інших правових систем. Однак, слід визнати, що тест на наявність упередженого погляду на суть справи не піддається чіткому формулюванню, і насправді багато що залежатиме від загальної правової ситуації у конкретній справі.

Щодо об'єктивної неупередженості, Комітет ООН з прав людини заявив, що суд зобов'язаний розглядати за посадою ті підстави для відводу судді, які встановлені законом. Крім того, Європейський суд з

прав людини вважає достатнім, щоб стверджувалося про порушення права на справедливий суд, і щоб надані матеріали спонукали суд поставити це питання під сумнів. Однак, як Комітет ООН з прав людини, так і Європейський суд з прав людини постановили, що обвинувачені особи можуть втратити право оскаржувати суб'єктивну неупередженість суду, якщо вони не зроблять цього перед компетентним національним судом [10; 12]. Це узгоджується з положеннями національного законодавства, які встановлюють строки для порушення питання про відвід члена судової колегії. Оскільки суб'єктивна неупередженість ґрунтується на сумнівах обвинуваченого, цілком обґрунтовано вимагати від відповідної особи порушувати це питання та висловлювати сумніви у належний час. Однак, за правильним тлумаченням, це видається винятком із правила. В принципі, сумніви щодо неупередженості суду, про які стало відомо суду або які виявляються у матеріалах справи, повинні розглядатися судом за власним клопотанням.

Судова незалежність вимагає відсутності незаконних спроб втручання у здійснення правосуддя. Існує безліч прикладів тиску, погроз та насильства щодо судової влади як з боку приватних осіб, так і воєнізованих груп, терористів та державних службовців. Фактично, як показують дослідження Міжамериканської комісії з прав людини, неправомірне втручання уряду та тиск і насильство з боку приватних осіб часто відбуваються пліч-о-пліч, і спроба зміцнити безпеку судової влади залежатиме від вирішення загальної ситуації [13]. Незалежно від того, як боротися з самими незаконними діями, незалежність судової влади в цьому відношенні значною мірою залежатиме від кримінальних санкцій за тиск, погрози тощо та достатнього запобігання корупції з боку судової влади.

Незалежність судової влади ґрунтується на ідеї, що державні органи наділені специфічними та виключними компетенціями. Це означає, що несудові органи не здійснюють владу у сфері судочинства. Крім того, щоб виключити втручання виконавчої чи законодавчої влади у конкретну справу, що розглядається судом, однією з основних вимог незалежності судової влади є те, щоб суди були «встановлені законом», як це прямо передбачено Пактом та американським та європейським регіональними документами з прав людини [12]. Завдяки цьому посиланню на правову базу, принцип незалежності судової влади можна сформулювати як сукупність ключових вимог, яким повинна відповідати правова система, щоб гарантувати право на незалежний суд. Відомим прикладом такого аналізу є перелік Основних принципів, сформульованих Конгресом Організації Об'єднаних Націй у 1985 році [14, с. 13].

Оскільки доктрину розподілу влади можна розуміти у функціональному та інституційному (організаційному) сенсі, існують також дві основні концепції незалежності судової влади. Незалежність у функціональному сенсі виключає втручання несудових органів у виконання судових функцій. Крім того, забезпечення незалежної роботи судів також захищає особисту незалежність суддів. З іншого боку, незалежність в інституційному сенсі вимагає, щоб судові органи склалися з посадовців, відмінних від посадовців інших гілок влади, а судова влада мала певну інституційну автономію в управлінні справами, пов'язаними з судом.

Щодо функціональної незалежності, національні практики демонструють різні способи встановлення цієї концепції. Численні конституції, такі як Конституція Південної Африки 1993 року, містять чітке положення проти втручання у судові функції. Дуже часто конституції протиставляють принцип незалежності та правило, що судді підпорядковуються виключно закону [12]. Більше того, низка конституцій прямо не містять гарантії незалежності судової влади, але передбачають – як і Конституція Данії – що «під час виконання своїх обов'язків судді керуються виключно законом». Варто зазначити, що Загальна ісламська декларація прав людини містить право на ставлення «лише відповідно до закону» [15, с. 167]. Конституції таких держав, як Алжир, Єгипет та Мавританія, які визнають іслам релігією держави, також містять це положення.

На практиці судова влада не може бути незалежною, якщо під час провадження вона отримує обов'язкові вказівки від законодавчої або виконавчої гілки влади. Втручання у здійснення правосуддя відбувається, якщо судові рішення є лише порадою для компетентного міністра або якщо виконавчій владі надано повноваження змінювати рішення, або не виконувати їх. Окрім виконавчих заходів, втручання у здійснення правосуддя може відбуватися через законодавчі акти [16, с. 749]. Загалом, будь-який закон, спрямований на зміну правової ситуації у конкретній справі, що розглядається судом, порушуватиме незалежність судової влади. Це, безумовно, стосується випадків, коли законодавчий орган змінює чинну законодавчу базу справи, що розглядається, стороною якої є сама держава.

Незалежність судової влади передбачає, перш за все, надання різним гілкам влади власних та виключних компетенцій, а також виконання їхніх функцій різними посадовими особами. Якщо ця базова умова виконана, повна незалежність вимагатиме достатнього інституційного відокремлення від законодавчої та виконавчої гілок влади [17]. Це інституційне відокремлення стосується ряду основних питань, насамперед призначенні суддів, складі суду і гарантіях незмінності посад.

У справі призначення суддів важливо, щоб судді не висувалися на *ad hoc* основі. Ця вимога перешкоджає виконавчій владі призначати суддів для конкретних справ та призначати їх до певних колегій, щоб вплинути на результат провадження. Щодо законодавчих положень відносно процедур висунення кандидатур, національні практики демонструють відмінні моделі. Судді або обираються безпосередньо народом, призначаються парламентом або виключно урядом, призначаються урядом за угодою з

парламентом або комісією судової служби, створеною для висування кандидатур суддів, і, зрештою, у деяких штатах судді нижчих судів призначаються шляхом кооптації Верховним Судом або Апеляційним судом. Якщо існує комісія судової служби, це дуже залежить від її складу [18]. Крім того, в межах однієї національної правової системи можуть бути реалізовані різні моделі залежно від того, кого обирати професійних суддів, суддів-засідателів або суддів судів першої чи останньої інстанції.

Варто зазначити, що Основні принципи незалежності судової влади не містять положення про процедури висування кандидатур. Фактично, вирішальним щодо незалежності судової влади є не стільки сама процедура висування кандидатур, скільки те, чи користуються обрані судді функціональною незалежністю від особи чи органу, який їх висунув. Крім того, існують достатні підстави прагнути справедливої участі обох статей та всіх відповідних релігійних, етнічних, політичних та соціальних груп у судовій системі. Однак не існує міжнародно визнаного стандарту, який би дозволив проводити оцінку моделей висування кандидатур на порівняльній основі. Навпаки, Європейська комісія з прав людини постановила, що навіть висування кандидатур виключно урядом саме по собі не впливає на незалежність суду [18].

Щодо складу суду, як показують національні доповіді, існує низка конституційних або законодавчих положень, які встановлюють певні несумісності, що виключають право членів виконавчої та законодавчої гілок влади бути суддями. Ця несумісність, очевидно, забезпечує додаткову гарантію інституційної незалежності. Однак на карту поставлено не стільки відсутність фактичного втручання з боку виконавчої чи законодавчої влади, скільки законний страх того, що суддя, через свою додаткову якість державного службовця або члена парламенту, виглядатиме так, ніби перебуває під впливом керівництва департаменту або лідерів партій відповідно [19]. Тут знову ж таки можна побачити внутрішній взаємозв'язок між видимістю незалежності та аспектом структурної неупередженості.

За відсутності будь-якого чіткого положення про несумісність, питання спільного виконання судових та несудових обов'язків має прямий зв'язок з принципом незалежності судової влади. Не існує загального правила, яке б заперечувало заборону державним службовцям або членам парламенту виконувати обов'язки суддів [20]. Фактично, Європейський суд з прав людини постановив, що навіть більшість державних службовців у складі суду не впливає на незалежність суду за умови, що уряд не має статусу сторони у справі, і що ніхто з суддів не перебуває у підлеглому становищі стосовно державного службовця, який представляє уряд. Однак у контексті кримінального судочинства існує значна державна практика, згідно з якою члени уряду та високопоставлені посадовці повинні бути усунені від виконання судових обов'язків. Робоча група з питань свавільних затримань Комісії з прав людини вважала, що незалежність кримінального суду постраждала, якщо «більшість суддів на судовому розгляді складаються з урядових посадовців» [21]. Крім того, Африканська комісія постановила, що спеціальні кримінальні суди не можуть бути неупередженим трибуналом, коли члени виконавчої влади, які засідають як судді, перевищують кількість звичайних суддів у складі суду. Аналогічно, Міжамериканська комісія з прав людини заявила, що спеціальні кримінальні суди в Нікарагуа, що складаються з членів ополчення, резервістів та інших прихильників правлячої політичної партії, серйозно порушують право на незалежну та неупереджену судову владу [22].

Загальновизнано, що гарантія незмінності посад не вимагає довічного призначення суддів або їхньої незмінюваності за законом [5]. Однак важливо, щоб протягом певного періоду часу вони мали певну стабільність. У цьому відношенні максимальний вік для суддів, який зазвичай застосовується, не створює жодної проблеми. Що стосується тривалості терміну повноважень, важко, якщо не неможливо, визначити мінімальний термін. Багато що залежатиме від характеру суду та від професійної чи непрофесійної компетентності суддів. Крім того, оскільки переобрання є формою підзвітності, короткострокове перебування на посаді з можливістю переобрання швидше викличе сумніви щодо незалежності суддів, ніж таке саме перебування на посаді без будь-якої можливості переобрання.

Хоча тривалість повноважень сама по собі не впливає на незалежність суддів, переведення суддів до інших судів чи на інші функції та звільнення суддів з посади несе значний ризик для незалежності судової влади. Європейський суд з прав людини мав цілковиту рацію, коли вважав незмінюваність суддів «необхідним наслідком їхньої незалежності», рішення, яке пізніше повністю схвалила Міжамериканська комісія з прав людини [10].

Незалежність судової влади може бути забезпечена лише в тому випадку, якщо матеріальні та процесуальні засоби виключають неправомірний вплив на поведінку суддів. Національні звіти демонструють досить загальну згоду щодо матеріальних критеріїв, що призводять до звільнення (таких як неналежна поведінка або недієздатність). Оскільки ці критерії сформульовані в дещо широкіх поняттях, проблема звільнення суддів значною мірою залежить від провадження та участі в ньому різних державних органів. У цьому відношенні порівняння державної практики знову ж таки виявляє значні відмінності. Деякі країни, такі як Англія та Канада, дозволяють виконавчій владі звільняти суддів після резолюції парламенту. Франція, Марокко та Уганда, та ряд інших країн передбачають комісії з питань судової служби, рішення яких є обов'язковими для виконавчої влади. У третій моделі справи про звільнення суддів вирішуються звичайними судами, як у Німеччині, або спеціальними судами, зазвичай створеними для цього питання, як це передбачено законодавством Данії та Польщі [9, с. 31]. Незважаючи на ці відмінності, державна практика

встановлює широку підтримку однієї конкретної основної вимоги, тобто того, щоб сама процедура відповідала стандарту незалежності та неупередженості [5]. Ця вимога не призведе до замкненого кола. По-перше, вона виключає, щоб рішення про звільнення судді приймалося виключно виконавчою владою. Хоча висунення кандидатур суддів урядом саме по собі не викликає прямого занепокоєння щодо незалежності судової влади (у її вузькому сенсі), уряд серйозно вплине на незалежність судової влади, якщо інавгурацію суддів можна буде скасувати шляхом простого *contrarius actus* [23].

Оскільки принцип незалежності стосується інституційної бази національної правової системи, слід розглянути, чи обов'язково збігається право на незалежний суд зі структурними положеннями принципу незалежності. Хоча незмінюваність суддів є суворою умовою судової незалежності, Європейський суд з прав людини постановив, що недотримання цього інституційного аспекту незалежності саме по собі не обов'язково означає порушення права людини на незалежний суд. Ізняти суддів з посади, Європейський суд заявив, що «відсутність формального визнання цієї незмінюваності в законі сама по собі не означає відсутність незалежності за умови, що вона фактично визнана та що інші необхідні гарантії присутні» [12]. Звичайно, це рішення слід розглядати на тлі конкретної конституційної бази Сполученого Королівства. Також те, що застосовується до гарантій інституційної незалежності (таких як незмінюваність), не обов'язково застосовується до гарантій функціональної незалежності (невтручання інших державних органів). Однак, принципово, слід враховувати, що потенційний вплив виконавчої влади легко впливає на те, як судді виконують свої обов'язки. Більше того, якщо право на розгляд справи незалежним трибуналом розглядатиметься не на основі інституційних компетенцій, а на основі юридичної практики, незалежність суддів може опинитися під загрозою непрямого впливу з боку виконавчої влади.

Неупередженість суддів є ще одним інституційним критерієм, якого необхідно дотримуватися для виконання вимог статті 6 § 1 [11]. Цей критерій є настільки ж важливим, як і критерій незалежності, і Суд зазвичай аналізує незалежність та неупередженість разом.

Неупередженість означає відсутність упередженості або упередженості з боку суду або окремого судді [23]. Наявність або відсутність неупередженості можна перевірити різними способами. Наприклад, суд бере до уваги як об'єктивну, так і суб'єктивну неупередженість судді або суду, щоб визначити, чи відповідають вони вимогам статті закону. Суд також визначив різні типи ситуацій, в яких може виникнути питання про відсутність судової неупередженості, включаючи ситуації функціонального та особистого характеру та поведінки судді.

Насамперед саме суддя несе відповідальність за виявлення будь-яких перешкод для його або її участі в судовому процесі та або відмовитися від участі, або, у разі виникнення ситуації, в якій можна стверджувати, що він або вона повинні бути відсторонені, хоча це і не однозначно виключено законом, довести це до відома сторін, щоб вони могли оскаржити його або її участь. Судді, як і всі громадяни держав-членів, користуються основними правами і свободами, що захищаються ЄКПЛ. Однак у певних ситуаціях реалізація їхніх прав і свобод, передбачених ЄКПЛ, може підірвати їхню неупередженість та/або незалежність [11]. Тому необхідно знайти розумний баланс між правами суддів, наприклад, їхніми правами на свободу вираження поглядів, віросповідання, об'єднання та демонстрації, та вимогою щодо збереження ними незалежності та неупередженості судової влади під час виконання своїх обов'язків.

Досягаючи цього балансу, необхідно пам'ятати, що судова система може функціонувати належним чином лише за умови, що судді не ізольовані від суспільства, в якому вони живуть. Їхня активна участь у суспільному житті допомагає їм набувати безпосереднього досвіду у питаннях, що стосуються рішень, які вони повинні приймати [5]. Однак суспільна користь від такої залученості та участі суддів повинна бути збалансована з необхідністю збереження суспільної довіри до судової влади, права на справедливий судовий розгляд та неупередженості, чесності та незалежності судової системи в цілому.

Висновки. Вимоги щодо незалежності, неупередженості та створення суду відповідно до закону, передбачені статтею 6, є невід'ємною частиною дотримання основоположного принципу верховенства права та підтримання довіри громадськості до судів, що є основними ознаками будь-якого демократичного суспільства. Загалом, незалежність та неупередженість суддів відображають невід'ємні елементи судової влади в рамках системи, що регулюється верховенством права. Щодо права людини на справедливий суд, ці два принципи, як заявив Комітет ООН з прав людини, утворюють «абсолютне право, яке не може зазнавати жодних винятків».

Оскільки неупередженість значною мірою залежить від конкретної справи, навряд чи можливо описати цей принцип з точки зору обмеженої кількості критеріїв. Однак національне законодавство здатне встановити важливі гарантії від упередженості, які суди повинні будуть враховувати *ex officio*. Важливо, щоб право на розгляд справи неупередженим судом було захищено засобом правового захисту для оскарження кваліфікації окремих членів судової колегії.

На противагу цьому, принцип незалежності у його вузькому сенсі стосується структурних гарантій проти втручання несудових державних органів або приватних осіб у судові функції. Тому зазвичай визначається низка критеріїв, застосування яких може забезпечити незалежність судової влади в рамках національної правової системи. Більший міжнародний консенсус щодо того, що означає незалежність на практиці, залежатиме від угоди про конкретні гарантії в організації різних гілок влади.

Важливо дотримуватися правових гарантій захисту суддів від тиску з боку інших органів державної влади, в тому числі шляхом загрози дисциплінарного провадження проти суддів з боку держав, що підриває, а не сприяє їхній незалежності та неупередженості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 03.11.2025)
2. Spano R. The rule of law as the lodestar of the European Convention on Human Rights: The Strasbourg Court and the independence of the judiciary, *Eur Law J.* 2021, pp. 1–17. DOI: <https://doi.org/10.1111/eulj.12377>
3. Findlay v. the United Kingdom, judgment of 25 February 1997, para. 73, Reports of Judgments and Decisions 1997-I, and Brudnicka and Others v. Poland, no. 54723/00, para. 38, ECHR 2005-II.
4. Основні принципи незалежності судових органів. Схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопада та 13 грудня 1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 07.11.2025)
5. Independence and Impartiality of the Judiciary An overview of relevant jurisprudence of the European Court of Human Rights. AIRE Centre, September 2021. 228 p.
6. Human Rights Committee, Communication No. 387/1989 (Kartunen v. Finland), UN document. CCPR/C/46/D/387/1989, para. 7.2.
7. With regard to jury trials, see UN Human Rights Committee Communication No. 240/1987 (Collins v. Jamaica), UN document CCPR/C/43/D/240/1987, paragraph 8.4.
8. Report of the Special Rapporteur, Param Kumaraswamy, «Independence and impartiality of the judiciary, jurors and assessors, and the independence of lawyers», UN document E/CN.4/1995/39, paragraph 34.
9. Molbæk-Steensig H. & Quemy A. Judicial Independence and Impartiality: Tenure Changes at the European Court of Human Rights. 53 p.
10. *Judgment of the European Court of Human Rights (ECHR), Delcour v. Belgium, Series A, No. 11, paragraph 31.*
11. Independence and impartiality of the judicial system. Thematic factsheet. Last update: May 2023. Council of Europe. URL: [chrome-extension://kdpelmjpfafjppnhblofjcjpeomlnpah/https://rm.coe.int/thematic-factsheet-independence-impartiality-eng/1680a09c19](https://rm.coe.int/thematic-factsheet-independence-impartiality-eng/1680a09c19) (дата звернення: 12.11.2025)
12. Rädler R. Independence and impartiality of judges. URL: <https://hrlibrary.umn.edu/fairtrial/wrft-rae.htm> (дата звернення: 10.11.2025)
13. Пекінські тези щодо принципів незалежності суддів юридичної асоціації країн азійського та тихоокеанського регіону (LAWASIA) 1 січня 1995 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j78#Text (дата звернення: 12.11.2025)
14. Козаченко Ю. А., Кальян О. С. Теоретико-правові аспекти безсторонності суддів як принципу судочинства. *Juris Europensis Scientica*. 2021. Вип. 5. С. 12-16.
15. Сердинський В. Незалежність судді: інституційні гарантії. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020 № 3 (31), vol. 2. С. 164-170.
16. Гудима М.М. Незалежність суддів як конституційний принцип та деонтологічна засада суддівської професії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 748-755. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303796> (дата звернення: 12.11.2025)
17. Кравчук В.М., Юхимюк О.М. Статусні принципи правового статусу суддів. Електронне наукове видання підготовлене у науковому партнерстві із *Всеукраїнською Асамблеєю докторів наук з державного управління*. 2019. С. 104-120. URL: <http://maup.com.ua/assets/files/expert/5/8.pdf> (дата звернення: 10.11.2025)
18. Висновок № 18 (2015) Консультативної ради європейських суддів щодо позиції судової влади та її відносини з іншими гілками влади в умовах сучасної демократії. URL: [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/58F4A4DD76AACFD0C2257D87004971A6](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/58F4A4DD76AACFD0C2257D87004971A6) (дата звернення: 03.11.2025)
19. Кухта М.М. Конституційно-правові засади формування корпусу професійних суддів: порівняльно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.02. Ужгород, 2019. 189 с.
20. Косілова О. І., Кравченко К. В. Конституційний принцип незалежності суддів у захисті прав і свобод людини та громадянина. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 7. С. 21-24.
21. Кучинська О.П., Циганюк Ю.В. Системність поняття «незалежність суду». *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 4. С. 94-100.
22. Про стан забезпечення незалежності суддів в Україні: Аналітична доповідь за 2019 рік / Р. Куйбіда, Р. Смалюк, М. Серета. Київ: Центр політико-правових реформ, 2020 [електронне видання]. URL: <https://rpr.org.ua/news/stan-zabezpechennia-nezalezhnosti-sudiv-v-ukraini-al-ternatyvna-dopovid-za-2019-rik/> (дата звернення: 07.11.2025)
23. Окремі питання незалежності та безсторонності суду (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини). URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/events/roundtable/2015.05.20-roundtable-rozdatka.pdf> (дата звернення: 04.11.2025)

REFERENCES:

1. *Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava* [International Covenant on Civil and Political Rights]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text [in Ukrainian]
2. Spano, R. (2021). The rule of law as the lodestar of the European Convention on Human Rights: The Strasbourg Court and the independence of the judiciary, *Eur Law J.*, 1–17. DOI: <https://doi.org/10.1111/eulj.12377> [in English]
3. Findlay v. the United Kingdom, judgment of 25 February 1997, para. 73, Reports of Judgments and Decisions 1997-I, and Brudnicka and Others v. Poland, no. 54723/00, para. 38, ECHR 2005-II [in English]
4. *Osnovni pryntsyipy nezalezhnosti sudovykh orhaniv* [Basic principles of the independence of the judiciary]. Skhvaleni rezoliutsiiamy 40/32 ta 40/146 Heneralnoi Asamblei vid 29 lystopada ta 13 hrudnia 1985 roku. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text [in Ukrainian]
5. Independence and Impartiality of the Judiciary An overview of relevant jurisprudence of the European Court of Human Rights. AIRE Centre, September 2021 [in English]
6. Human Rights Committee, Communication No. 387/1989 (Kartunen v. Finland), UN document. CCPR/C/46/D/387/1989, para. 7.2.[in English]
7. With regard to jury trials, see UN Human Rights Committee Communication No. 240/1987 (Collins v. Jamaica), UN document CCPR/C/43/D/240/1987, paragraph 8.4. [in English]
8. Report of Special Rapporteur Paramahansa Kumaraswamy. Independence and impartiality of the judiciary, jurors and experts, and the independence of lawyers, UN document E/CN.4/1995/39, paragraph 34. [in English]
9. Molbek-Stinsig, N. & Kweemi, A. Independence and impartiality of the judiciary: changes in terms of office at the European Court of Human Rights [in English]
10. Judgment of the European Court of Human Rights (ECHR), Delcour v. Belgium, Series A, No. 11, paragraph 31 [in English]
11. Independence and impartiality of the judicial system. Thematic factsheet. Last update: May 2023. Council of Europe. Retrieved from [chrome-extension://kdpelmjpfafjppnhbloffcjpeomlnpah/https://rm.coe.int/thematic-factsheet-independence-impartiality-eng/1680a09c19](https://rm.coe.int/thematic-factsheet-independence-impartiality-eng/1680a09c19) [in English]
12. Rädler, R. Independence and impartiality of judges. Retrieved from <https://hrlibrary.umn.edu/fairtrial/wrft-rae.htm> [in English]
13. Pekinski tezy shchodo pryntsyipiv nezalezhnosti suddiv yurydychnoi asotsiatsii krain aziiskoho ta tykhookeanskoho rehionu (LAWASIA) 1 Sichnia 1995] [Beijing Principles of Judicial Independence of the Legal Association of Asia and the Pacific (LAWASIA) 1 January 1995]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j78#Text [in Ukrainian]
14. Kozachenko, Yu. A. & Kalyan, O. S. (2024). Teoretyko-pravovi aspekty bezstoronnosti suddiv yak pryntsyipu sudochynstva [Theoretical and legal aspects of judicial impartiality as a principle of justice]. *Juris Europensis Scientica*, 2, 748-755. Retrieved from <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303796> [in Ukrainian]
15. Serdynskyi, V. (2020). Nezalezhnist suddi: instytutsiini harantii [Independence of judges: institutional guarantees. Knowledge]. *Education, Law, Management*, 3 (31), 2, 164–170 [in Ukrainian]
16. Gudyma, M. M. (2024). Nezalezhnist suddiv yak konstytutsiinyi pryntsyip ta deontologichna zasada suddivskoi profesii [Independence of judges as a constitutional principle and deontological basis of the judicial profession]. *Analychno-porivnialne pravoznavstvo - Analytical and comparative jurisprudence*, 2, 748-755. Retrieved from <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303796> [in Ukrainian]
17. Kravchuk, V. M. & Yukhimyuk, O. M. (2019). Statusni pryntsyipy pravovoho statusu suddiv [Status principles of the legal status of judges]. Elektronne naukove vydannia pidhotovlene u naukovomu partnerstvi iz Vseukrainskoiu Asambleieiu doktoriv nauk z derzhavnoho upravlinnia, 104-120. Retrieved from <http://maup.com.ua/assets/files/expert/5/8.pdf> [in Ukrainian]
18. Conclusion No. 18 (2015) of the Consultative Council of European Judges on the position of the judiciary and its relations with other branches of government in a modern democracy. Retrieved from [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/58F4A4DD76AACFD0C2257D87004971A6](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/58F4A4DD76AACFD0C2257D87004971A6) [in English]
19. Kukhta, M. M. (2019). Konsultatyvnoi rady yevropeyskykh suddiv shchodo pozysii sudovoi vlady ta yii vidnosyny z inshymy hilkamy vlady v umovakh suchasnoi demokracji [Constitutional and legal foundations for the formation of a corps of professional judges: a comparative legal study]. Dissertation for the degree of Candidate of Legal Sciences in the speciality 12.00.02. – constitutional law; municipal law. Uzhhorod [in Ukrainian]
20. Kosilova, O. I. & Kravchenko, K. V. (2021). [The constitutional principle of independence of judges in the protection of human and civil rights and freedoms]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal - Legal Scientific Electronic Journal*, 7, 21-24 [in Ukrainian]
21. Kuchynska O. P., Tsyganiuk Yu. V. (2016). Systemnist poniattia «nezalezhnist sudu» [The systematic nature of the concept of «judicial independence»]. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva - Bulletin of Criminal Justice*, 4, 94-100. [in Ukrainian]

22. Pro stan zabezpechennia nezalezhnosti suddiv v Ukraini: Analitychna dopovid za 2019 rik [On the state of ensuring the independence of judges in Ukraine: Analytical report for 2019] / R. Kuybida, R. Smaliuk, M. Sereda. Kyiv: Centre for Political and Legal Reforms, 2020 [electronic edition]. Retrieved from <https://rpr.org.ua/news/stan-zabezpechennia-nezalezhnosti-sudiv-v-ukraini-al-tematyvna-dopovid-za-2019-rik/> [in Ukrainian]

23. Okremi pytannia nezalezhnosti ta bezstoronnosti sudu (za materialamy praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny) [Selected issues of independence and impartiality of the court (based on the case law of the European Court of Human Rights)]. Retrieved from <https://unba.org.ua/assets/uploads/events/roundtable/2015.05.20-roundtable-rozdatka.pdf> [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції: 13.11.2025

УДК 341.1/8; 342.7

DOI: 10.36550/2522-9230-2025-19-178-187

Тітко Ельвіра Валентинівна,

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри міжнародного права,

європейської та євроатлантичної інтеграції

Київського столичного університету ім. Б. Грінченка,

Голова ГО «Український осередок з прав людини та розвитку освітніх новацій»

tev.law.ua@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7485-2623

ДЕРОГАЦІЯ (СТАТТЯ 15 ЄКПЛ): КРИТЕРІЙ СУВОРОЇ НЕОБХІДНОСТІ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ

Стаття аналізує діяльність механізму відступу від зобов'язань (дерогації) за Статтею 15 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ, Конвенція) в умовах «Епохи Небезпеки». Цей сучасний стан перманентної кризи, детермінований збройними конфліктами та біоагрозами, створює екзистенційний ризик перетворення тимчасового надзвичайного стану (*status exceptionis*) на постійну правову норму. Дослідження присвячене аналізу фундаментальної дилеми між онтологічною значущістю права на життя як *summa iura*, що впливає з кантівської концепції гідності та гегелівською логікою пріоритету держави, яка легітимізує широкі обмеження прав в ім'я захисту «життя нації». Стаття аналізує доктринальне значення міжнародного права для захисту абсолютного ядра невідчужуваних прав (non-derogable rights): кантівський імператив гідності як джерело абсолютного *jus cogens* ліміту. До цього ядра належить заборона катувань (стаття 3), від якої неможливо відступити навіть під час війни. Дерагація за статтею 15 ЄКПЛ кваліфікується як механізм *extrema ratio*, що вимагає офіційного повідомлення та чіткого розмежування від звичайних обмежень прав.

Значну частину статті присвячено дослідженню принципу суворості необхідності (*strict necessity*). Цей критерій є найжорсткішим стандартом пропорційності і слугує головним юридичним фільтром, лімітуючи дискреційні повноваження національних виконавчих органів. Основна теза дослідження полягає у тому, що лише ефективний міжнародний та внутрішній правовий контроль, заснований на необхідності та пропорційності тривалості (*temporal proportionality*), може запобігти нормалізації винятку. Емпірична верифікація охоплює аналіз дерагації у контексті збройних конфліктів (на прикладі України 2015/2022) та біоагроз (пандемія COVID-19). Стаття аналізує діяльність України, зменшення обсягу дерагацій якої у 2024 році свідчить про прагнення дотримуватися принципу суворості необхідності.

Значну частину статті присвячено контролю за принципом відповідності міжнародному праву. Ця умова є вирішальною і може бути самостійною підставою для визнання дерагації неправомірною. Висновки підтверджують, що, хоча цінність життя виступає *summa lex*, цей підхід вимагає неухильного дотримання кантівської вимоги пропорційності для уникнення необмеженого деспотизму. Міжнародний та внутрішній судовий контроль є єдиним засобом забезпечення того, що обмеження, введені під час кризи, не стануть постійною політичною практикою. Для цього необхідно посилювати внутрішні механізми контролю та прозорості, забезпечуючи автономний, суворий та часово-пропорційний контроль за діями виконавчої влади.

Ключові слова: дерагація (стаття 15 ЄКПЛ), принцип суворості необхідності, невідступні права, пропорційність тривалості, право на життя, нормалізація надзвичайного стану

Titko E. DEROGATION (ARTICLE 15 OF THE ECHR): THE CRITERION OF STRICT NECESSITY IN A STATE OF EMERGENCY

The article analyzes the functioning of the derogation mechanism under Article 15 of the European Convention on Human Rights (ECHR, Convention) in the context of the “Age of Danger.” This contemporary state of permanent crisis, determined by armed conflicts and biothreats, creates an existential risk of transforming the temporary state of exception (*status exceptionis*) into a permanent legal norm. The study is dedicated to analyzing the fundamental dilemma between the ontological significance of the right to life as *summa iura*, stemming from the Kantian concept of dignity, and the Hegelian logic of the priority of the state, which legitimizes broad restrictions of rights in the name of protecting the “life of the nation.”

The article examines the doctrinal significance of international law for the protection of the absolute core of non-derogable rights: